Центральна Азія як зона перетину інтересів конкуруючих держав

Ігор Ткаченко,
аспірант Інституту світової економіки
та міжнародних відносин
НАН України

Динамічний розвиток процесів глобалізації, а також зміни в системі міжнародних відносин, які відбуваються останнім часом, позначаються на економічній і політичній активності провідних акторів світової сцени. Вони, зокрема, все більше уваги приділяють країнам Центральної Азії. У статті розглядаються питання, пов'язані зі змінами в стратегії світових та регіональних держав-лідерів стосовно Центральноазійського регіону.

В Україні політичні проблеми глобалізації ретельно досліджуються такими вченими, як Р. Джангужин, Ю. Павленко, Ю. Пахомов, В. Гура, Ю. Кримський та інші. Російські дослідники (А. Малашенко, А. Литвинова, А. Васильєв) у цьому контексті звертаються, зокрема, до особливостей перебігу політичних процесів у Центральній Азії. Природно, що ці проблеми перебувають і в осерді зацікавлень представників центральноазійської наукової школи, таких, зокрема, як М. Лаумулін і С. Шарапова. Не обходять увагою політичних проблем регіону й західні вчені (М. Шплехер, А. Коен, Л. Беддоес та інші).

Однак аналіз праць, присвячених проблемам Центральної Азії, дає підстави зробити висновок, що науковці й досі не склали цілісного уявлення про політичне майбутнє цього важливого регіону.

Проблема полягає в тому, що світовим лідерам для вироблення стратегії відносин з центальноазійськими країнами необхідно брати до уваги особливості їх цивілізаційної природи. Без врахування цього фактора навіть керівній еліті країн регіону неможливо сформувати ефективну зовнішньополітичну стратегію.

Зважмо: Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, Узбекистан і Туркменистан посідають важливие стратегічне положення на планеті, володіють багатющими природними ресурсами. І тому вони цікаві

аспекти глобалізації

провідним світовим акторам. Але їм, цим акторам, при формуванні своєї політики необхідно враховувати дві обставини. Так, в конституціях центральноазійських країн задекларовано мету – побудувати демократичні держави. Але, по-перше, за всіма політичними ознаками нинішні тамтешні режими не є демократичними. В країнах регіону не існує сталих державних інститутів [1]. Ці нові держави очолюють ті ж лідери, що й за радянських часів. По-друге, в регіоні перетинаються інтереси світових нафтових монополій, в тому числі й російських. По-третє, на цій території сходяться Європа і Азія, християнство та іслам. А поруч – динамічно зростаюча світова держава Китай, розбурханий Афганістан, фундаменталістська ісламська республіка Іран, світська мусульманська держава Туреччина. Як зазначає Л. Беддоес, „комбінація великих особистостей, великих грошей та великих амбіцій нафтової промисловості в Центральній Азії створює сильнодіючу суміш [2]".

Важливою обставиною, яка спонукає великі держави звертати пильну увагу на країни Центральної Азії, є те, що Іран та Ірак сьогодні практично закриті для розгортання світового нафтового бізнесу [3]. Певний (відносно слабкий) інтерес до цього регіону з боку світових транснаціональних корпорацій (ТНК) можна було зафіксувати відразу після проголошення середньоазійськими радянськими республіками державної незалежності. Так, компанія „Шеврон" ще 1993 року підписала угоду про розвиток Тенгізу – величезного родовища нафти на заході Казахстану. З 1998 року до цього проекту приєдналася ТНК „Мобіл". Досить потужне родовище Карачаганак на півночі Казахтану розвивається консорціумом за участю „Бритиш газ", „Аджип", „Тексако" та „Лукойл". Три найбільші нафтові родовища Азербайджану управляються консорціумом з дванадцяти компаній, серед яких „Бритиш петроліум" та „Амоко". Туркменистан 1996 року виставив на тендер більше десятка нафтових ділянок у зоні Каспію.

Однією з головних перешкод на шляху реалізації нафтових і газових проектів є те, що всі діючі нафто- і газомагістралі пролягають через Росію (за винятком газопроводу Туркменистан – Іран), забезпечуючи їй можливість утримувати країни Центральної Азії в орбіті власних інтересів. І Росія цим користується. Так, ще у 1995 – 1996 роках „Газпром" відмовлявся експортувати туркменський газ на західні ринки.

В останні роки окреслилася зміна пріоритетів провідних світових держав у країнах центральноазійського регіону. Одна з основних причин – події в США 11 вересня 2001 року. Як зазначає О. Брагіна, „теракти у вересні 2001 року докорінно змінили стратегічні пріорітети в світовому масштабі. Рішуча підтримка Росією дій США проти терористичних організацій в Афганістані, отриманий ними дозвіл на використання повітряного простору країн Центральної Азії, так само, як і розміщення в Киргизії і Таджикистані військових контингентів, навчання спецпідрозділів Грузії американськими інструкторами засвідчили, що

настала якісно інша фаза у відносинах з новими незалежними державами Центральної Азії та Закавказзя" [4].

Слід мати на увазі, що Росія, незважаючи на стратегічні зміни політики США в Центральній Азії, все ж дотримується дуалістичної позиції. Так, на думку узбецьких дослідників, „...враховуючи свої можливості, сьогодні Росія прагне діяти в регіоні чужими руками. Користуючись моментом, вона стає головним енергетичним партнером країн Заходу, будучи впевненою, що за будь-якого політичного розкладу історично близька до неї Центральна Азія для балансу в геополітичному плані потребуватиме підтримки з боку Росії. Який би актор (США, Китай) не став у регіоні провідним, будь-яка з цих держав буде зацікавлена в Москві, виходячи з логіки теорії балансу, котрий понад усе сприяє створенню стабільності" [5]. Виходячи з цього, можна припустити, що Російська Федерація ще не програла у стратегічному суперництві з Заходом у Центральній Азії, незважаючи навіть на військову присутність США в регіоні. Навпаки, виходячи зі своїх геополітичних інтересів і теперішніх можливостей, вона зацікавлена у військовій участі США в регіоні, оскільки це дає їй низку переваг.

Цікавою в контексті зіткнення інтересів Росії та США в Центральній Азії є думка американських дослідників. Вони вважають, що „узбецькі та зарубіжні аналітики мають визнати, що американські інтереси в цій країні в перспективі будуть поміркованими. У країн регіону немає енергоресурсів, які можна було б експортувати за межі регіону, а золото і бавовна в достатній кількості є і в інших країнах. Доти, доки влада Узбекистану тримає під контролем ісламістів і наркоторговців, США не має особливих підстав знову розпочинати „велику гру", хоча багато хто в регіоні на це сподівається. Плани відносно відродження Великого шовкового шляху в рамках проекту ТРАСЕКА (або іншим чином) не приваблюють ні економічно, ні з комерційної точки зору. Те ж саме, навіть, з більшими підставами, можна сказати і про значно менші (за територією, кількістю населення тощо) та віддаленіші гірські республіки – Киргизстан і Таджикистан. І, схоже, президент Киргизстану Аскар Акаєв це розуміє: він зробив низку заяв, у яких запевнив Росію в міцності їх давніх відносин. Природно, це не перешкоджає налагоджувати наукові і культурні контакти, які США підтримують майже з усіма країнами світу. Але все це зовсім не знімає побоювань Тегерана, Москви й Пекіна відносно того, що США прагнуть встановити в Центральній Азії своє панування" [6].

Слід зазначити, що останнім часом держави Центральної Азії привертають значну увагу розвинених країн Заходу саме у зв'язку з широкомасштабною кампанією боротьби з тероризмом, проголошеною США. Побутує думка, що „...найвірогідніший на теперішньому етапі виклик, що вимагає колективної відповіді, виходить від міжнародного тероризму. Американці розуміють, що не змогли б провести операцію в

аспекти глобалізації

Афганістані, якби не підтримка та допомога Росії і центральноазійських держав. До повного врегулювання в Афганістані ще далеко, а Сполучені Штати, знову ж таки на думку самих американців, повинні й надалі спиратися на Москву та її союзників у Центральній Азії. Враховуючи глобальні масштаби терористичних мереж, Вашингтону доведеться й у майбутньому співпрацювати з десятками держав у різних куточках світу" [7].

Проте, якщо об'єктивно оцінювати інтереси великих держав у Центральній Азії, то, окрім боротьби з тероризмом, можна помітити й інші переваги цього регіону, які приваблюють великих акторів світової сцени. До них впевнено можна зарахувати інтереси, пов'язані із зоною Каспійського моря. Цікавою видається думка представника Державного департаменту США С. Манна, висловлену 2002 року на міжнародній конференції з правового врегулювання режиму Каспійського моря. Він назвав дві обставини, що обмуволюють значний інтерес, принаймні США, до країн каспійського басейну. С. Манн вважає, що „перша причина є географічною. Країни каспійського регіону розташовані на стратегічному перехресті – між Китаєм, Росією, Південною Азією та Іраном. Відтак держави Середньої Азії відчувають загрозу з боку Аль-Каїди, а також потерпають від талібського фундаменталізму, тероризму і наркоторгівлі. До початку військових дій Афганістан постачав 70 % світового героїну. Саме він був головним його постачальником у Росію та Європу. Значна частина наркотиків транспортувалася через Середню Азію.

Друга причина – геологічна. У каспійському регіоні зосереджено великі запаси нафти й газу. Політика мого уряду [8] полягає в тому, щоб приділяти, в розумних межах, увагу каспійському регіонові" [9].

Отож політику Сполучених Штатів стосовно Центральної Азії можна визначити як таку, що заснована на двох базових принципах:

$\frac{35}{17}$ Сполучені Штати зацікавлені, щоб у Центральній Азії склалися й стабілізувалися демократичні держави;

$\frac{35}{17}$ найближчим часом США можуть розпочати нову „велику гру", призом якої буде панування в Середній Азії та на Кавказі. Вони проводитимуть власну політику диверсифікації трубопроводів як засіб забезпечення самостійного вибору зовнішньополітичних союзників.

Треба відзначити, що одним з найважливіших факторів впливу в Центральній Азії, крім країн Заходу, Російської Федерації та Китаю, є Індія. Це обумовлюється історичними традиціями. Міжцивілізаційні процеси, які відбувалися в часи Великого шовкового шляху, суттєво позначилися на взаємовідносинах країн регіону та Індією. Про них не забули і в XXI столітті. Міністр закордонних справ Індії Яшвата Сінх зазначає: „Зв'язки Індії з Центральною Азією забезпечують умови для створення ефективних взаємовідносин з країнами регіону, разом з якими ми відшукуємо нові можливості співробітництва та прокладаємо нові

торговельні шляхи на землі, в повітрі і на морі. Індія однією з перших встановила дипломатичні відносини з державами Центральної Азії. Від самого початку Індія брала участь у Конференції із взаємодії та створення довіри в Азії (CICA). Ми також зацікавлені в участі в Шанхайській організації співробітництва (ШОС)" [10].

Отож можна стверджувати, що Індія з її високою динамікою економічого розвитку, стає активним гравцем на центральноазійському геополітичному полі. Із зростанням економічного потенціалу вона збільшуватиме вплив на країни Центральної Азії, врівноважуючи до певної міри вплив Росії.

Власні інтереси в Центральній Азії чітко окреслює і Китай. Безпосереднє сусідство з цим регіоном, активна участь у створенні ШОС, активізація економічної співпраці дозволяє КНР нарощувати вплив у більшості центральноазійських країн. Президент Киргизької Республіки А. Акаєв якось зазначав: „Унікальні за своїм характером дружні відносини здавна існують з Китаєм, у чому я знову впевнився в ході візиту до Пекіна. Там ми підписали договір про добросусідство, дружбу і співробітництво" [11].

Слід мати на увазі, що навіть потужні азійські країни, плануючи або розпочинаючи реалізацію певних проектів на просторах Центральної Азії, наштовхуються на численні проблеми, з яким не просто впоратися. Так, зокрема, Китай виношував план будівництва великого нафтогону із Західного Казахстану до Синьдзяну й далі до Пекіна. „Казахів можна купити, – писав М. Шплехер, – але чи зможуть вони залишатись купленими? Поряд з великою кількістю нафти, необхідної Піднебесній, основний політичний інтерес КНР в Казахстані і Киргизстані – це постійний контроль над уйгурськими активістами, які живуть у цих та інших центральноазійських країнах. Щоб забезпечити свої інтереси, Пекін вкладає в Казахстан і Киргизстан чимало коштів. Звичайно, необхідності у значній військовій присутності Китаю в регіоні поки що немає, особливо тому, що й без того ця країна з її величезним населенням вселяє жах у своїх сусідів" [12].

Інший американський дослідник, М. Олкотт, розглядаючи ситуацію з визначенням пріорітетів світових лідерів стосовно країн Центральної Азії на початку 1990-х років, відзначав, що „...Захід вбачав у Росії країну, яка наводитиме порядок в державах Центральної Азії. Однак нафта зіграла свою роль в перегляді політики Заходу на 180 градусів, і держави Центральної Азії стали стратегічно важливими" [13].

Незважаючи на увагу, яку приділяє Захід країнам Центральної Азії, одним з основних чинників економічної, а отже й політичної активності в регіоні є активність самих центральноазійських держав. У цьому контексті особливо важлива проблема модернізації економічних систем. Так, побутує думка, що „до того часу, як Сполученим Штатам можна буде

аспекти глобалізації

підійти до питання про розумне інвестування, прикаспійським країнам необхідно продавати власні вуглеводневі скарби найбільш ефективним способом. Це підводить нас до питань про трубопроводи та до необхідності розвитку альтернативних експортних трубопроводів для їхньої нафти і газу" [14]. На думку С. Манна, основна проблема полягає в тому, що „в період незалежності всі трубопроводи, передбачені для експорту енергетичних ресурсів з цього регіону, що не має виходу до моря, прокладено з півдня на північ. Після здобуття незалежності ці країни опинилися в складному становищі, оскільки російські підприємства монопольно контролюють транспортування каспійських ресурсів. Саме тому уряд Сполучених Штатів підтримав концепцію спорудження нових трубопроводів як засіб зміцнення цих країн та сприяння їх процвітанню й суверенітету" [15].

Відтак у 2003 – 2004 роках почали здійснюватися проекти з будівництва двох великих нафтогонів: Баку – Тбілісі – Джейхан, яким азербайджанська нафта піде через Грузію в Туреччину до глибоководного середземноморського порту Джейхан, а також газопровід на Шах-Деніз, котрим азербайджанський газ доправлятиметься до турецької мережі.

В контексті міжцивілізаційних процесів у Центральній Азії важливого значення набуває політика Туреччини в цьому регіоні. І сенс її не тільки у прокладанні нафтових та газових магістралей. Відома активна позиція цього регіонального лідера стосовно Азербайджану. Проте, як зазначає М. Лаумулін, „в ряду ісламських гравців у Центральній Азії Туреччина присутня за суто зовнішніми ознаками (хоча внутрішньополітичні тенденції на турецькій політичній сцені не дозволяють виключити того, що в майбутньому цю країну можна буде з повним правом віднести до ісламських держав)" [16].

На нашу думку, якщо глибше розглядати політику Анкари щодо країн Центральної Азії, то можна окреслити два основні критерії:

$\frac{35}{17}$ по-перше, політика Туреччини в центральноазійському регіоні є частиною стратегії Заходу;

$\frac{35}{17}$ по-друге, країни Центральної Азії у зовнішній політиці Туреччини розглядаються під кутом зору тюркського фактора (особливо виразно це проглядалося в першій половині 1990-х років).

Отож, підбиваючи підсумки, можна стверджувати, що в системі міжнародних відносин, яка продовжує формуватися на початку XXI століття, країни Центральної Азії стають привабливими об'єктами, за які точитиметься боротьба між США та країнами Заходу, з одного боку, та Росією і Китаєм – з іншого. Слід відзначити також, що ця боротьба ускладнюється економічними чиниками, прив'язкою країн регіону до російських трубопроводів, що обмежує їх незалежність при виборі стратегічних партнерів.

Ігор Ткаченко

Диверсифікація зовнішньополітичних партнерів центральноазійських країн залежить насамперед від диверсифікації джерел постачання нафти і газу з регіону, що в будь-якому випадку викликатиме спротив Російської Федерації, для якої контроль над нафтогазовим експортом з Центральної Азії означає збереження статусу регіонального лідера.

Водночас, незважаючи на економічні труднощі, за цивілізаційним спрямуванням країни Центральної Азії тяжітимуть до розширення відносин з такими потужними регіональними акторами, як Китай та Індія, з одного боку, та Іран – з іншого.

Література:

1. Грунтовний аналіз політичних систем країн Центральної Азії міститься в статті Л. Беддоеса в англійському журналі „Економіст" 1998 року. Порівнюючи конституційне законодавство країн Центральної Азії з реальною політичною ситемою, яка склалася в цих країнах, дослідник доходить висновку, що всі без винятку країни регіону мають недемократичні (клептократичні та нестабільні) політичні режими.

2. **Beddoes L. M.** Central Asia // Economist. - L. - 1998. - Vol. - 346. - N8054.- P. 1.

3. Незважаючи на те, що військова кампанія в Іраку завершилася ще 2003 року, автор вважає, що про активну діяльність світових ТНК з видобутку нафти в цій країні у найближчі роки говорити не випадає. Це пов'язано з нестабільною політичною ситуацією в країні, обумовленою, з одного боку, партизанською війною проти військ американців та їх союзників; релігійними протиріччями між представниками суннітів та шиїтів; з іншого боку – слабкістю іракської еліти, яка виявилася неспроможною прийняти повноту влади в країні з рук американської адміністрації.

4. **Брагина Е.** Формирование новой экономической общности России и постсоветского пространства // Мировая экономика и международные отношения. - №7.- 2003. - С. 83.

5. **Шарапова Севара.** Треугольник США – Западная Европа – Россия и Центральна Азия // Центральная Азия и Кавказ. - №1 (25).- 2003.- С. 79.

6. **Шплехер Мартин.** Экономика и безопасность государств Центральной Азии после 11 сентября 2001 года: скептический взгляд на ситуацию // Центральная Азия и Кавказ. - №1 (25). - 2003.- С. 46.

7. **Бажанов Е.** Неизбежность многополюсного мира // Международная жизнь. - №8. - 2003. - С. 49.

8. Йдеться про загальну концепцію зовнішньої політики США.

9. **Манн С.** Решения не должны ущемлять чьих-либо национальных интересов (Международная конференция „Каспий: правовые проблемы" // Международная жизнь. - №4. - 2002.- С. 23.

аспекти глобалізації

10. **Синха Яшвант.** Многополярный мир – наша общая цель // Международная жизнь. - №3. - 2003.- С. 46.

11. **Фокин Ю.** На пересечении интересов великих держав. Беседа с Президентом Киргизии // Международная жизнь. - №12.- 2002.- С. 38.

12. **Шплехер Мартин.** Экономика и безопасность государств Центральной Азии после 11 сентября 2001 года: скептический взгляд на ситуацию // Центральная Азия и Кавказ. - №1 (25). - 2003.- С. 48.

13. Russia and Asia. The Emerging Security Agenda. Ed. By G. Chufrin. – Oxford: Oxford University Press. –1999. - P. 139.

14. **Манн С.** Решения не должны ущемлять чьих-либо национальных интересов (Международная конференция „Каспий: правовые проблемы" // Международная жизнь.- №4.- 2002. - С. 25.

15. **Манн С.** Решения не должны ущемлять чьих-либо национальных интересов (Международная конференция „Каспий: правовые проблемы" // Международная жизнь. - №4. - 2002. - С. 25.

16. **Лаумулин Мурат.** Исламские игроки на центральноазиатском поле: интересы близлежащих мусульманских государств в странах региона // Центральная Азия и Кавказ. - №2(26). - 2003. - С. 63.